

KRZYSZTOF FOKT
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Ausbildung und Verbreitung des Lehnswesens im Reich und in Italien im 12. und 13. Jahrhundert, hrsg. Karl-Heinz Spieß, Vorträge und Forschungen, hrsg. vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, Bd. 76, Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2013, 371 s.

Abstract

The article presents a brief review of the book published in 2013, edited by K.-H. Spiess on behalf of the Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte. The book is one of two important multi-authored volumes printed recently in Germany, which contribute strongly to research on and knowledge of the beginnings of the feudal law as a legal system (as Lehnswesen is understood in the book as combination of beneficiary institutions and vassality).

Key words: Feudal Law, Germany, Italy, 12th century, 13th century

Słowa kluczowe: prawo lenne, Niemcy, Włochy, XII wiek, XIII wiek

Nakładem wydawnictwa Jan Thorbecke Verlag w 2013 r. ukazał się już drugi w ostatnich latach zbiór artykułów dotyczący stosunków lennych w pełnym średniowieczu, stanowiący kolejny krok w dyskusji o rozprzestrzenieniu i znaczeniu prawa lennego w Rzeszy w okresie wielkiej dynamizacji Europy Łacińskiej w XI–XIII w. Poprzedni wieloautorski tom dotyczący podobnej tematyki, wydany przez wspomniane wydawnictwo w 2010 r.¹, stanowił pokłosie konferencji, która odbyła się w 2008 r. w Monachium, i był pierwszą systematyczną odpowiedzią nauki niemieckiej na poruszenie, jakie wywołała w europejskiej mediewistyce wydana w 1994 r. książka Susan Reynolds². Ideą

¹ *Das Lehnswesen im Hochmittelalter: Forschungskonstrukte – Quellenbefunde – Deutungsrelevanz*, eds. J. Dendorfer, R. Deutinger, Bd. 34, *Mittelalter-Forschungen*, Ostfildern: Thorbecke 2010.

² S. Reynolds, *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford 1994.

przewodnią tej pracy było twierdzenie, że – wbrew „klasycznej” wizji dziejów prawa lennego, wprowadzonej do nauki w okresie międzywojennym przez dzieła Heinricha Mitteis’a i François-Louisa Ganshofa – ten system prawny ostatecznie ukształtował się i rozprzestrzenił dopiero w pełnym i późnym średniowieczu, także wtedy doczekał się kodyfikacji, a za ostatecznym usystematyzowaniem zasad prawa lennego stali dopiero juryści wczesnonowożytni.

Książka Reynolds wywołała żywy oddźwięk we wszystkich krajach, gdzie prawo lenne odgrywało znaczną rolę w kształtowaniu stosunków społecznych w średniowieczu. Badacze niemieccy „przegryzali się” dość długo z jej tezami, dochodząc jednak do konstruktywnych wniosków – otóż postanowili po prostu spróbować przyjąć zaproponowany przez angielską badaczkę punkt widzenia w celu interpretacji danych źródłowych z XI–XIII w. dotyczących Niemiec i Włoch, by w ten sposób sprawdzić możliwości interpretacyjne, jakie oferuje tak silnie odmieniona perspektywa. W sposób systematyczny zadanie to zaczęli realizować referenci z Monachium. Kolejnym krokiem na tej drodze, za którego organizację odpowiadał – z ramienia zasłużonego w badaniach nad średniowieczem Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte – Karl Heinz Spieß, była konferencja zorganizowana w Reichenau w dniach 12–15 kwietnia 2011 r. Kilkanaście referatów przygotowanych na potrzeby tej konferencji przez niemieckich historyków mediewistów i historyków prawa stało się podstawą omawianego tu tomu.

Na publikację tę składają się: przedmowa i wprowadzenie autorstwa Karla-Heinza Spieß’a, jedenaście artykułów problemowych oraz jeden podsumowujący (pióra Olivera Auge). Choć blok artykułów problemowych nie został podzielony na grupy tematyczne, jednak jego układ jest wyraźnie rzeczowy: otwierający go tekst Stefana Weinfurtera odnosi się do kwestii związanej w pewnej mierze z całym zachodnim chrześcijaństwem, trzy kolejne dotyczą Italii, a następnych siedem: Niemiec. Większość tekstów dotyczących Niemiec porusza przy tym kwestie związane z najwyższymi kręgami władzy w Rzeszy, objaśniając znaczenie stosunków lennych w systemie rządów królewskich oraz w relacji królów z książętami; jedynie w ostatnim z artykułów problemowych, pióra Kurta Andermanna, autor programowo zstąpił o stopień niżej, rzucając snop światła na znaczenie prawa lennego w praktyce rządów władców terytorialnych świeckich i duchownych.

We wprowadzeniu do książki Karl-Heinz Spieß przedstawił jej merytoryczny kontekst, omawiając krótko stan dyskusji nad kształtowaniem się prawa lennego w pełnym średniowieczu oraz odnosząc problematykę podejmowaną w omawianym tu tomie do zagadnień poruszanych we wspomnianej wyżej publikacji z 2010 r., powstałej po konferencji w Monachium. Było to o tyle konieczne, że spośród dwunastu autorów występujących w omawianej tu publikacji siedmiu brało też udział w spotkaniu monachijskim, przy czym dwaj (Rudolf Schieffer i Steffen Patzold) przedstawili w Reichenau referaty stanowiące kontynuację przedsięwzięć badawczych podjętych przez nich na użytek poprzedniej konferencji i publikacji o prawie lennym w pełnym średniowieczu. Zgodnie z twierdzeniami wyrażonymi przez Karla-Heinza Spieß’a (we wprowadzeniu) i Olivera Auge (w podsumowaniu), stwierdzić trzeba, że tematyczna zbieżność obydwu tomów oraz częściowe pokrywanie się grona zaangażowanych w nich autorów nie tylko im nie zaszkodziły, lecz wręcz przeciwnie – doprowadziły do powstania opracowań w znacznej mierze uzupełniających się. Owa komplementarność obydwu publikacji znajduje wyraz

m.in. w głębszym – w stosunku do zbioru referatów monachijskich – wkroczeniu artykułów składających się na omawiany tu tom w schyłek wieku XII i stulecie XIII.

Pierwszy artykuł problemowy omawianego tomu, autorstwa Stefana Weinfurtera, dotyczy jednego z centralnych problemów historii XI i XII w.: kwestii sporu cesarzy i papieży o prymat nad chrześcijaństwem. Autor postarał się, opierając się na źródłach różnych kategorii (w tym ikonograficznych), zilustrować znaczenie pojęć i rytuałów związanych z prawem lennym w całokształcie polityki papieskiej względem monarchów świeckich w ogólności oraz królów i cesarzy rzymsko-niemieckich w szczególności. Doszedł przy tym do wniosku, że choć kolejni biskupi Rzymu coraz chętniej sięgali po narzędzia z instrumentarium kształtującego się prawa lennego – od czasów Kaliksta II w sposób szczególnie intensywny i systematyczny – to jednak nigdy nie stały się one dla papieża podstawowym środkiem uzasadniania swego prymatu nad cesarstwem.

Spśród trzech kolejnych tekstów, które traktują o Italii, dwa – artykuł prezentujący lombardzkie prawo lenne skodyfikowane w *Libri feudorum* na szerszym europejskim tle oraz szkic na temat przemian relacji rycerstwa, mieszczaństwa i komun miejskich na przykładzie dwóch północnowłoskich zabytków ikonografii z XII i XIV w. – napisał Gerhard Dilcher. Trzeci z tekstów dotyczących Italii, autorstwa Christopha Dartmanna, dotyczy stosunków lennych w zdominowanej przez komuny miejskie części Włoch.

Wprowadzenie do dalszej części książki, obejmującej siedem artykułów traktujących o Niemczech, stanowi tekst Romana Deutingera, w którym autor poruszył jeden z centralnych problemów historii średniowiecznej Niemiec – kwestię stopniowej przemiany relacji między monarchami niemieckimi a książętami Rzeszy, która prowadziła do przekształcenia księstw w lenna. Do zagadnienia miejsca książąt i księstw w strukturze Rzeszy odniosła się także w kolejnym artykule Brigitte Kasten, spoglądając na to zagadnienie przez pryzmat swych dotychczasowych studiów nad instytucją prekariorów. Do kwestii wewnętrznej organizacji Rzeszy oraz miejsca w niej prawa lennego odniósł się także w swym tekście Jürgen Dendorfer, spoglądając na ten problem przez pryzmat przesilen, jakie stanowiły procesy na tle politycznym przeprowadzone w drugiej połowie XII w., w których przywoływano zasady prawa lennego (z głośnym i brzemiennym w skutki procesem Henryka Lwa na czele).

Do stylu i tematu swego opracowania przedstawionego na konferencji w Monachium nawiązał Rudolf Schieffer, w omawianym tomie prezentując analizę sposobu i kontekstów występowania prawa lennego i związanych z nim pojęć w niedawno wydanych krytycznie w ramach MGH dokumentach: neapolitańskich cesarzowej Konstancji i Fryderyka II (1195–1212), niemieckich Fryderyka II (1212–1220) oraz pełnym zasobie dyplomatów wydanych przez królów jerozolimskich (1099–1291). W kolejnym opublikowanym w omawianym tomie studium Heiner Lück poświęcił natomiast uwagę genezie i treści skodyfikowanego w Zwierciadle Saskim prawa lennego. Artykuł ten stanowi w znacznej mierze wezwanie do podjęcia pogłębionych badań nad Lehnrechem Zwierciadła Saskiego – co jest tym bardziej pożądane, że dotychczasowe badania tej problematyki toczyły się w cieniu studiów nad Landrechem. Przedostatni artykuł problemowy, autorstwa Steffena Patzolda, traktuje o wzmiankach dotyczących prawa lennego w źródłach historiograficznych powstałych w XII i XIII w., stanowiąc tym samym kontynuację artykułu opublikowanego przez tego autora w 2010 r. w materiałach ze spotkania monachijskiego. Ostatnim z artykułów problemowych w omawianym tomie jest

tekst Kurta Andermanna, dotyczący rozprzestrzenienia, struktury i funkcji stosunków opartych na prawie lennym w kręgu książąt, grafów, panów i prałatów niemieckich od XI do połowy XIII w. Tytuł tego artykułu jest przy tym o tyle zwodniczy, że nie dotyczy on ani całej Rzeszy, ani jej części na północ od Alp, lecz jedynie Niemiec Południowo-Zachodnich (z pewnymi wycieczkami do innych obszarów), co jest skądinąd zrozumiałe ze względu na skalę podjętego przez autora problemu.

Tom zamyka obszerne podsumowanie autorstwa Olivera Auge oraz indeksy osób i nazw geograficznych zestawione przez Maxa Naderera. Na wysoką ocenę zasługuje redakcyjny poziom publikacji. Wszystkie opublikowane w niej teksty obfitują m.in. we wzajemne odniesienia, co pozytywnie świadczy o pracy wykonanej przez autorów i redaktorów nad tekstem opracowania po wygłoszeniu samych referatów na odnośnej konferencji.

Dzięki temu, że mediewistyka niemiecka postanowiła zareagować na główną tezę Susan Reynolds nie tylko pojedynczymi recenzjami czy polemikami, lecz także w formie prac zbiorowych (i to w kilkanaście lat po jej ogłoszeniu), obraz dziejów politycznych i ustrojowych Rzeszy, jaki uzyskuje czytelnik po ich lekturze, jest daleki od spodziewanej wizji „poznawczej katastrofy”, którą przecież mogłoby wywołać tak rewolucyjne twierdzenie. Co więcej, autorzy prezentujący swe rozważania w omawianym tu tomie w zasadzie przyjęli rewolucyjną tezę Reynolds i potraktowali ją jako motywację, by ponownie przystąpić do interpretacji źródeł. Dzięki takiemu podejściu ukazał się oczom czytelników znacznie odmieniony, choć zawierający przecież elementy dobrze im znane, obraz Rzeszy w XI–XII w.: państwa, które opierało się wprawdzie na więzach wierzności, jednak niekoniecznie w formie stosunków wasalnych, oraz w którym na szeroką skalę funkcjonowały beneficja, jednak wcale automatycznie niepowiązane z hołdem lennym. Dzięki wynikom najnowszych badań potwierdza się także teza od dawna znana³: że przebudowa królestwa i cesarstwa na zasadach lennych – czyli relacji łączących w odpowiednio zrytualizowanej formie składnik rzeczowy (beneficjum) i osobowy (stosunki wasalne) – nastąpiła w pewnej mierze dopiero za Fryderyka I Barbarossy, nie obejmując przy tym z równą intensywnością wszystkich sfer zarządu i struktury politycznej⁴.

Z lektury omawianego tomu jasno wynika wniosek, że droga do pełnego zobrazowania procesu szerzenia się i rozwoju prawa lennego w Rzeszy jest jeszcze długa, jednak zarazem przynajmniej niektóre ważne kwestie należy uznać za wstępnie opracowane. Perspektywa studiów nad rozpowszechnianiem się prawa lennego w ustroju Rzeszy powinna zostać koniecznie rozszerzona o wiek XIII, a może nawet XIV, co pozwoliłoby uzyskać możliwie pełny i dynamiczny obraz. Niemniej jednak omawiany tu tom w zasadzie potwierdza tezę, która należała do jego podstawowych założeń – że decydujące znaczenie w szerzeniu się prawa lennego w Niemczech i Włoszech przyznać należy wiekowi XII. Zasługą autorów tej publikacji jest przy tym wskazanie na pewne szczególne okoliczności i aspekty tego zjawiska, m.in. na związek „feudalizacji” księstw Rzeszy

³ Por. tu choćby odnośny fragment „klasycznego” dzieła F.L. Ganshofa, *Feudalism*, transl. by Ph. Grierson, wyd. 3, Toronto 1996, s. 163–164.

⁴ Na przykład, jak starał się przekonać czytelników w swym tekście Roman Deutinger, pełna przemiana księstw Rzeszy w przedmiot stosunków lennych nastąpiła dopiero po ostatecznym upadku władzy Szaufów, a wcześniej prawo lenne było wykorzystywane przy ich nadawaniu zależnie od konkretnej sytuacji i potrzeb zainteresowanych stron.

z kształtującą się w XI–XII w. i usystematyzowaną za Fryderyka Barbarossy koncepcją regaliów, a także na wpływ rozwijających się w XII w. studiów akademickich nad prawem na kodyfikację i systematyzację prawa lennego. Pewien niedosyt omawiana książka pozostawia w dziedzinie zastosowania prawa lennego przez władców terytorialnych, której to kwestii poświęcony został jedynie artykuł Kurta Andermanna. Zagadnienie to jest tymczasem istotne nie tylko z perspektywy narastającej od śmierci Henryka VI terytorializacji Rzeszy, lecz także z punktu widzenia dziejów ogólnoniemieckich⁵ oraz z perspektywy studiów nad historią ustroju krajów położonych na obrzeżach Rzeszy bądź sąsiadujących z nią, w tym Śląska, Pomorza i Królestwa Polskiego.

⁵ Tezę tę ilustruje chociażby przebieg – w omawianej tu książce szeroko komentowanego przez S. Weinfurtera – zjazdu nadwornego w Besançon w 1157 r., na którym to książęta Rzeszy z oburzeniem zinterpretowali słowa listu papieskiego o nadanym Fryderykowi I *beneficium* jako sugestię rzekomej wasalskiej zależności cesarza od papieża, co świadczy o silnym już ugruntowaniu pojęć typowych dla prawa lennego.